

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

Кваліфікаційна робота магістра

з теми: **«ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕСТАВРАЦІЇ ПОЛОТЕН З
ЧАСТКОВОЮ АБО ПОВНОЮ ВІДСУТНІСТЮ ҐРУНТОВОГО
ПОКРИТТЯ»**

Виконав:

Денис Віталійович ВАСИЛЬЧУК,
здобувач групи РТМ1-М23
спеціальності 023 Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація,
за освітньою програмою
Реставрація творів мистецтва

Науковий керівник:

Ірина Василівна ПАУР,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри образотворчого і
декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

Рецензент:

Алла Григорівна БРЕНЮК,
кандидат мистецтвознавства, старший
викладач

Кам'янець-Подільський – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ДОСЛІДЖЕННЯ ҐРУНТОВОЇ ОСНОВИ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ МИСТЕЦТВА ТА РЕСТАВРАЦІЙНИХ ПРАКТИК.....	6
1.1 Дослідження художнього ґрунту у реставраційній науці.....	6
1.2 Розвиток технологічних аспектів ґрунтового покриття живописних робіт на різних основах.....	14
1.3 Різновиди живописних ґрунтів: аналіз та застосування.....	24
РОЗДІЛ 2 ІКОНОГРАФІЯ ОБРАЗУ СВЯТОГО СЕРАФИМА САРОВСЬКОГО В МИСТЕЦТВІ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ.....	36
2.1 Вплив візантійських канонів та народних традицій на формування іконографічного образу святого Серафима Саровського.....	36
2.2 Іконографія образу святого Серафима Саровського у православному іконописі.....	46
РОЗДІЛ 3 РЕСТАВРАЦІЙНА МЕТОДИКА ВІДНОВЛЕННЯ ХОРУГВИ «СВЯТИЙ СЕРАФИМ САРОВСЬКИЙ».....	58
3.1 Реставраційні процеси: відновлення лику хоругви «Святий Серафим Саровський».....	58
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дослідження у сфері реставрації живописних полотен, де частково або повністю відсутнє ґрунтове покриття, є надзвичайно важливим для збереження культурної спадщини. Багато художніх творів мають не лише історичну, але й значну художню цінність. Через втрату або початкову відсутність ґрунтового шару ці твори не можуть залишатися в автентичному стані навіть протягом декількох років після створення. Це особливо актуально для творів, що зазнали впливу несприятливих умов зберігання, механічних пошкоджень або неправильного догляду.

Дослідження ґрунтових покриттів, як необхідного захисного шару для мистецьких робіт, є продовженням розвитку реставраційних методів, що почали формуватися у минулих століттях. Сучасні реставратори стикаються з необхідністю розробки нових, ефективних технологій для відновлення ґрунтових шарів, що відповідають як оригінальним технікам, так і вимогам довготривалого збереження. Оскільки, ґрунтові покриття виконують важливу роль у збереженні візуальної цілісності та стійкості живописних творів до впливу зовнішніх факторів. Вивчення складу, технік нанесення та механічних і хімічних властивостей ґрунтів дозволяє реставраторам не лише ефективно відновлювати втрачені елементи, але й запобігати подальшому руйнуванню творів мистецтва.

Окрему увагу слід приділити реставрації хоругв, які є важливими церковними атрибутами та мають значну релігійну і культурну цінність. Хоругви використовуються у релігійних процесіях і обрядах, тому їх збереження є необхідним для підтримання культурних і релігійних традицій. Втрата або пошкодження хоругв можуть негативно вплинути на церковні ритуали та духовну спадщину. Таким чином, актуальність дослідження полягає у необхідності збереження культурної спадщини шляхом розробки та вдосконалення методик реставрації живописних полотен, включаючи

грунтові покриття, а також хоругв, які мають важливе релігійне та мистецьке значення.

Об’єкт дослідження – ґрунтове покриття живописних творів на різних основах.

Предмет дослідження – методи реставрації хоругви з повною відсутністю ґрунтового покриття.

Мета дослідження – проаналізувати різновиди живописних ґрунтів, досвід їх реставрації та розробити методику реставрації хоругви з повною відсутністю живописного ґрунта.

Відповідно до мети були визначені наступні **завдання**:

- проаналізувати дослідження художнього ґрунту у реставраційній науці;
- прослідкувати розвиток технологічних аспектів ґрунтового покриття живописних робіт на різних основах;
- проаналізувати застосування різних видів живописних ґрунтів;
- визначити вплив візантійських канонів та народних традицій на формування іконографічного образу святого Серафима Саровського;
- дослідити іконографію образу святого Серафима Саровського у православному іконописі;
- надати характеристику етапам реставрації хоругви на полотні «Святий Серафим».

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження використані загальнонаукові та спеціальні методи досліджень. До загальнонаукових методів належать: аналітичний – аналіз джерел, що дозволило систематизувати інформацію про існуючі підходи та методики реставрації, фактологічний – проаналізувати візуальний матеріал щодо стану і характеристик об’єктів дослідження та метод порівняльного аналізу, який використовувався для порівняння різних способів реставрації живопису на полотні, зокрема його фарбового шару, що дозволило виявити найефективніші техніки та методики. З спеціальних методів мистецтвознавства було використані іконографічний метод, для дослідження

символів, сюжетів та образів, представлених у творі мистецтва та іконологічний – символічного значення образів у ширшому культурному контексті. Суто реставраційні методи включали технічні та технологічні аспекти реставрації, такі як укріплення основи, відновлення ґрунтового покриття, ретуш фарбового шару та інші реставраційні техніки.

Практичне значення роботи полягає в можливості застосування результатів дослідження для: поглибленого вивчення та вдосконалення методів вітчизняної реставрації; подальших досліджень у цій та суміжних галузях; проведення реставраційних робіт з відновлення хоругв, що втратили або не мають ґрунтового покриття; використання у пам'яткоохоронній діяльності для збереження автентичного стану картин.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були апробовані у вигляді доповідей з тем: «Характерні особливості реставрації полотен з частковою або повною втратою ґрунтового покриття», на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2023–2024 н.р. (09-10 квітня 2024 р.).

Публікації. Результати дослідження було опубліковано в 1 статті у збірнику наукових праць.

Структура роботи включає: вступ, три розділи, які містять шість підрозділів, висновки, список використаних джерел з 81 найменування, додатки. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – ____ сторінок, з яких основний текст становить 68 сторінок.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії художнього ґрунту дозволив виявити, що розвиток технік створення цього важливого елемента живопису тісно пов'язаний із естетичними й технологічними потребами різних історичних епох. У різні часи вимоги до художнього ґрунту змінювалися, залежно від стилістичних вподобань, доступності матеріалів і рівня розвитку технічних знань. Історичні дослідження свідчать про те, що художній ґрунт відігравав фундаментальну роль у процесі підготовки живописної основи, забезпечуючи не лише механічну стійкість і довговічність твору, але й створюючи ідеальні умови для нанесення фарб. Розмаїття рецептів художнього ґрунту, які змінювалися від регіону до регіону, а також їх локальні особливості, демонструють тісний зв'язок між розвитком матеріалів і культурно-технологічними умовами часу. Наприклад, у різних культурах використовувалися певні традиційні компоненти, такі як крейда, гіпс, тваринний клей, або їхні комбінації, що відповідали специфічним вимогам художників. Деякі техніки вдосконалювалися протягом століть, інтегруючи нові знання і технології.

Дослідження еволюції ґрунтового покриття для полотняних і дерев'яних основ дозволило виявити зміни у використанні матеріалів, технік нанесення та співвідношення між декоративною та практичною функціями ґрунту. Для дерев'яних основ особливо характерним є використання левкасу, що забезпечував зчеплення фарбового шару та дозволяв створювати фактурні ефекти. Полотняні основи еволюціонували від простих крейдяних шарів до багат шарових ґрунтів із додаванням органічних компонентів, що впливали на довговічність творів.

Дослідження видів живописних ґрунтів та процесів їх реставрації підтвердило важливість точного відтворення оригінальних матеріалів і технологій. Живописні ґрунти різняться залежно від регіону, технічних традицій та художніх потреб, що вимагає глибокого аналізу їхнього складу перед реставраційними роботами. Використання сучасних матеріалів, які

імітують історичні, дозволяє зберегти автентичність, але потребує особливої уваги до довготривалої стабільності цих матеріалів.

Аналіз впливу візантійських канонів та народних традицій на формування образу святого Серафима Саровського засвідчив інтеграцію класичних візантійських принципів з локальними стилістичними особливостями. Іконографія святого Серафима вирізняється гармонійним поєднанням строгих канонічних елементів із м'якістю, притаманною народній традиції, що підсилює емоційне сприйняття образу. Це відображає загальну тенденцію сакрального мистецтва до збагачення традицій через взаємодію локальних та універсальних культурних складових.

Реставрація хоругви «Святий Серафим» стала важливим практичним етапом роботи, спрямованим на збереження культурної спадщини. Проведені дослідження матеріальної структури та стану збереження об'єкта дозволили обрати оптимальні методи реставрації. Відновлення декоративного шару, зміцнення тканинної основи та застосування технік лессування сприяли поверненню первісної естетики та стабільності хоругви. Результати цієї роботи підкреслюють значущість реставрації у збереженні сакральних пам'яток, які є невід'ємною частиною історичної спадщини.

Отже, поставлені завдання дозволили комплексно підійти до вивчення та збереження сакрального мистецтва. Дослідження еволюції матеріалів, впливу канонів і народних традицій, а також практичне застосування знань у реставраційній роботі забезпечили новий рівень розуміння культурної та художньої цінності досліджуваних об'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берлач О.П. Технологічні особливості матеріалів: живопис, реставрація: технологічний практикум для бакалаврів, магістрантів образотворчого мистецтва. Луцьк, 2017. С. 4-29.
2. Бардік М.А. Композиційні аналогії в храмовому живописі Києво-Печерської лаври початку ХХІ століття. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. С. 114–123.
3. Білодід Ю. Духовність людини: історико-філософський аналіз феномену. НПК «Духовність молодшої людини». Житомир, 1997. С. 139-142.
4. Бучачий О. В. Вплив старого лакового покриття на колорит живописного твору. *Вісник КПНУІО*. 2018. №9. С. 51.
5. Бучачий О. В. Методика відновлення цілісності дерев'яної основи. *Вісник КПНУІО*. 2021. №12. С. 64.
6. Бучачий О. В. Методи реставрації старого лакового покриття. *Вісник КПНУІО*. 2019. №10. С. 61.
7. Вербицька О.Г. Вплив візантійської культури на культуру Київської Русі. Лиман. 2019. С. 147-150.
8. Горліцький В. С, Антична культура і вітчизняна філософська думка. Київ, 1990. 48с.
9. Голуб І.Л. Колористика традиційного українського мистецтва іконопису в сучасній практиці. Рівне. 2017. С. 225-234.
10. Гордієнко А.М. Українська ікона XII–XVIII Століть. Філадельфія. 1973. С. 9–10.
11. Гордієнко А.М. Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю. Мюнхен. 1990. С. 64-71.
12. Гордієнко А.М. Характер рецепцій візантійських культурних цінностей у давньоруському мистецтві і літературі. Київ. 2015. С. 146-151.
13. Дерев'янка А. С. Дослідження впливу вибору художніх матеріалів на збереження твору мистецтва на прикладі реставрації твору С. І.

Васильківського «Степовий пейзаж». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 63. Т. 1. С. 61-67.

14. Дундяк І.М. Процесійні ікони Західної України XVII–XIX ст. Львів, 2003. С.14-17.

15. Солодовніков І.В. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища. *Збірник офіційних документів*. Київ: Істина, 2002. С. 125.

16. Зайченко О.К. Питання професіоналізації у збереженні культурної спадщини. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції*. МТРУКЗКС. Київ, 2018. С. 93-95.

17. Каталог Першої Всеукраїнської Бієнале Левкасу. Київ, 2019. 104 с.

18. Клеман Олів'є. Історія й Метаісторія. Дух і Літера. Київ. 2007. С. 382-384.

19. Кишкурно Е. П. Дослідження фарбового шару творів станкового олійного живопису як один із аспектів визначення їх справжності. *Вісник ХДАДМ*. 2006. №5. С. 102-106.

20. Козінчук В.Р. Проблеми становлення канону у візантійській іконописній традиції. Івано-Франківськ. 2019. С. 146-152.

21. Козловська М.П., Такіров Т.М. Новітні живописні техніки. *Вісник КПНУІО*. 2016. №7. С. 86.

22. Кравченко В.Е. Сучасний іконопис України: місце зустрічі традиції та інтеграції сучасних можливостей. Київ. 2020. С. 164-165.

23. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища. *Збірник офіційних документів*. Київ: Істина, 2002. С. 136.

24. Кучма Н. І. Особливості повторної реставрації творів живопису. *Вісник КПНУІО*. 2019. №10. С. 65.

25. Кучма Н.І. Технологія видалення щільних поверхневих забруднень у сучасній реставраційній практиці. *Вісник КПНУІО*. 2019. №10. С. 58.
26. Левицька Ю. С. Особливості реставрації ікони «Святі Катерина та Євфимія» з церкви покрови пресвятої богородиці. Київ: ДУТ, 2020. С166-167.
27. Левицька Ю.С. Особливості реставрації українського живопису на полотні 80-х років ХХ століття на прикладі творів В. Лисенка та М.Соченко. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції*. Київ. 2018. С. 171-174.
28. Леонтюк М. Процес розчистки живопису як етап реставрації. *Платонівські читання*. НАОМА. Київ. 2019. С. 71.
29. Лоханько В.Ю. Художні матеріали і техніка живопису. За ред. Проф. М.А. Шаронова. Харків. Мистецтво. 1938. С. 18-24.
30. Рибалка Я.І, Принципи та способи атрибуції антропонімів християнського канонічного походження. Дніпро. 2019. С. 178.
31. Марченко І. Я. Історичний розвиток деяких методик реставрації станкового живопису в контексті впливу на постреставраційний стан експонатів у ХХ ст. Київ. ВЦНДЛКР, 2017. С. 1-4.
32. Малежик Ю.М. Традиційні та новітні мистецькі технології в процесі підготовки фахівців образотворчих спеціальностей. Київ. 2020. С. 170-172.
33. Марченко І.Я. Консервація та реставрація живопису: порівняння сучасного практичного досвіду «західного» та вітчизняного музею. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції*. МТРУКЗКС. Київ. 2018. С. 182-185.
34. Матвеев В.О. Компаративістській аналіз основних аспектів застосування психопрактики в індуїзмі та християнстві. *Гілея: науковий вісник*. Київ. 2009. С. 190.

35. Матюхіна О.А. Вплив античності на культуру України. Київ . 2010. С. 160 – 164.
36. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. Івано-Франківськ. 1999. С. 376-380
37. Музика О.Я. Матеріали і техніка олійного живопису. Умань. ВПЦ. 2013. С. 6-26.
38. Олійник М.Т. Реставраційна діяльність Валерія Твердохліба. *Платонівські читання*. НАОМА. Київ. 2019. С. 61.
39. Омельченко П. Наука про малярські фарби, матеріали та техніки. Львів. 1996. С. 63-65.
40. Орлик М.Ю., Андріанова О.А., Біскулова С.Ф. Портрет невідомої жінки з образотворчого зібрання НМІУ. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Тернопіль. 2017. С. 1-7.
41. Орленко М. І. Методика дослідження і реставрації творів монументально-декоративного мистецтва в об'єктах реставрації. 2017. № 4. С. 46-51.
42. Откович Т. М. Реставраційна освіта та реставраційна справа у львові та західній Україні. історія, проблеми та перспективи. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції*, МТРУКЗКС. Київ. 2016. С. 136-138.
43. Петліна Д. Д. Особливості реставраційної практики Державних науково-дослідних реставраційних майстерень у 1950-ті рр. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції*. МТРУКЗКС. Київ. 2018. С. 214-217.
44. Петренко А. А. Українська іконографія: Від візантійських канонів до національної традиції. Харків. 2012. С. 112-130.
45. Петренко А. А. Дослідження засобів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва в умовах інклюзивної освіти. Київ. 2020. С. 173-175.

46. Сланський Б. Техніка живопису та реставрації. Київ, 2009. С. 63-65.
47. Сомик-Пономаренко І. М. Дослідження прийомів створення рельєфних левкасів в українському іконописі та західноєвропейському живописі на прикладі практичного відтворення технік. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*: зб. наук. праць міжнародної науково-практичної конференції. 06-07 червня 2017 р. НАКККиМ, Київ. 2017. С. 296 – 297.
48. Сомик-Пономаренко І. М., Миколайчук М. Р. Техніка рельєфного левкасу як стильоутворююча складова художнього твору: історичний контекст та сучасні інтерпретації. Київ. ДУТ, 2020. С176-180.
49. Тимченко Т. Р. Еволюція методів дублювання станкового живопису. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції*, МТРУКЗКС. Київ. 2016. С. 175-178.
50. Тимченко Т. Р. Київська школа реставрації станкового малярства:(1920–1930 рр.). *Пам'ятки України: історія та культура*. Київ, 2001. С. 47–56.
51. Тимченко Т. Р. Методи захисту основ станкового живопису. Київ. ПВБ. Задруга, 2015. С 50-52.
52. Тимченка Т.Р., Миколайчук А. Використання цифрових технологій у дослідженні та реставрації творів мистецтв. *Платонівські читання*. НАОМА. Київ. 2019. С. 51.
53. Тимченко Т.Р. Музейний напрям в реставрації України. *Зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури*. Київ, 1998. С. 34.
54. Тимченко Т.Р. Традиційне й новітнє у реставрації творів мистецтва. Київ: ДУТ 2020. С181-183.
55. Титов М.Ф. Визначення та опис стану збереженості творів станкового живопису. Луганськ. *Світлиця*, 2007. С 30-31.
56. Урсу Н.О., Березіна І.В. Образотворче мистецтво. Вища педагогічна освіта і наука України. Київ. 2010. С. 118-132.

57. Цитович В. І. Проблематика розкриття станкового живопису в сучасній українській реставрації. *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції, МТРУКЗКС*. Київ. 2016. С. 131-135.
58. Цитович В. Реставрація: між парадигмою і теорією. Київ. 2004. Ч. 2. С. 30–57.
59. Цитович В.І. Реставрація пам'яток культури: проект словника загальної термінології. Науковий збірник пам'яті Миколи Трохименка. Т. І. Київ. Редакція вісника АНТ, 2002. С. 133–138.
60. Цитович В. Реставрація: між парадигмою і теорією. *Пам'ятки України*. 2004. Ч. 2. – С. 30–57.
61. Цитович В. Реставрація пам'яток культури: проект словника загальної термінології. *Проблеми українського термінологічного словникарства в мистецтвознавстві й етнології*: науковий збірник пам'яті Миколи Трохименка. Том І. Київ : Редакція вісника «АНТ», 2002. С. 133–138.
62. Цитович В. І. Феномен реставрації пам'яток культури. Київ. 2020. С. 185-188.
63. Цьомко М. І., Сіренко Г. О. , Мазепа І. В. . Фізичні методи дослідження речовин: Техніка ІЧ-спектроскопічних досліджень. *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*. Серія «Хімія». Івано-Франківськ. 2012. № 14. С. 109–129.
64. Шашкова А.О. реставраційний метод дослідження та його застосування для вивчення іконопису в умовах діючих храмів. Київ. 2020. С. 189-191.
65. Шуліка В.В. Техніка декорування та орнаментальні мотиви фактурних левкасів слобожанських ікон другої половини XVII ст. В'ячеслав Вікторович Шуліка. *Могилянські читання 2018. Дослідження сакральних пам'яток України*: збірник наукових праць. Київ. 2018. С. 197–202.
66. Шмідт Ю М. Іконопис у контексті візантійських канонів та народних традицій. Київ. 2018. С. 94-106.

67. Юзвяк І.П. Релігійна лексика гагаузької мови на матеріалі молитовника м. Чакира «kisa dua kitabı». Київ. 2017. С. 135-150.
68. Якубовська О. П. Методи розчистки пізніших фарбових нашарувань поліхромного різьблення у реставраційній практиці. *Вісник КПНУіО*. 2019. №10. С. 80.
69. Якубовська О. П. Непрофесійне реставраційне втручання та його негативні наслідки на прикладі ікони «Праотці» з села Білоусівка. *Вісник КПНУіО*. 2018. №9. С. 74.
70. Яхонт О.В. Проблемы научной реставрации и состояние реставрационной отрасли. 3 міжнар. наук.-практ. конф. (22–24 травня). Київ, 2001. С. 2-3.
71. Яцій О.М. Значення християнства для виховання . Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2001. С. 258-270.
72. MacLennan, D., Llewellyn, L., Delaney, J.K. et al. Visualizing and measuring gold leaf in fourteenth- and fifteenthcentury Italian gold ground paintings using scanning macro X-ray fluorescence spectroscopy: a new tool for advancing art historical research. *Herit*. 2019. S. 7-25.
73. Rouba B., Arszy ska J., Osielczak M. Granice bezpiecze stwa zabiegów konserwatorskich przeprowadzanych z użyciem stołu niskociśnieniowego. Problemy dublowania obrazów na płótnie. / Pod red. M. Roznierskiej i J. Arszy skiej. Toru , 2005. S. 69–117.
74. Wolbers, R., Stavroudis, Ch. Aqueous methods for the cleaning of paintings. Stoner Joyce Hill. Rushfield Rebecca Anne, Conservation of easel paintings. Routledge, 2013. Pp. 500 – 523.
75. Візантійське іконописання як феномен світової культури. URL:<https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11545/>. (дата звернення 26. 03. 2023).
76. Візантійський канон та національна традиція в іконописі та архітектурі Київської Русі. URL: <https://studfile.net/preview/4193725/page:8/>. (дата звернення 26. 03. 2023).

77. Грунт і ґрунтовка картини.
URL:<https://artizo.com.ua/articles/interesnoe/grunt-y-gruntovka-kartyn-grunt-i-gruntovka-kartyny/?sr> . (дата звернення 26. 03. 2023).
78. Ікони Поділля та їх історія. URL:
<https://ru.osvita.ua/vnz/reports/relig/20841/> . (дата звернення 24. 03. 2023).
79. Оптимальні методи консервації і реставрації творів станкового масляного живопису.
URL:http://4ua.co.ua/culture/ta2bd69b5d53a89521216d26_2.html. (дата звернення 26. 03. 2023).
80. Преподобний Серафим Саровський. URL:
<http://blyzhchedoboga.com.ua/prepodobnij-serafim-sarovskiy/> (дата звернення 20. 03. 2023).
81. Українська Православна церква. URL: <http://troitskiy-hram.kiev.ua/project/svjatij-prepodobnij-serafim-sarovskij-chudotvorec/> (дата звернення 20. 03. 2023).